

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 376.015.3:3

АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕУСВІДОМЛЕНОЇ АГРЕСІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З НОРМАЛЬНИМ ТА ПОРУШЕНИМ МОВЛЕННЄВИМ РОЗВИТКОМ

Бєлова О.Б.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

У статті подаються результати кількісного та якісного аналізу рівня, видів та підвидів агресії у молодших школярів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком за проективно-малюнковими та модифікованою "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методиками дослідження.

В статті представлені результати кількісного та якісного аналізу рівня, видів та підвидів агресії, у молодших школярів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком, за модифікованою "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою та проективно-малюнковими методиками дослідження.

The paper presented the results of quantitative and qualitative analysis of the level of species and subtypes of aggression in primary school children with normal and impaired speech development by projectively malyunkovymy and modified "Plot and situation-illustrated" research methods.

Ключові слова: агресія, види та підвиди агресії, проективні методики.

Ключевые слова: агрессия, виды и подвиды агрессии, проективные методики.

Key words: aggression, types and subtypes of aggression, projective techniques.

У практичній психології для вивчення агресивної поведінки використовують різні психодіагностичні методи, які один від одного відрізняються принципами, цілями та формами дослідження. Аналіз практичної спеціальної літератури доводить, що методики дослідження агресії за рівнем усвідомленості поділяються на два види: за допомогою яких можна виявити усвідомлену та неусвідомлену агресії, що притаманні особистості.

Особливості усвідомленої агресії визначають за допомогою двох груп методик. До перших відносять вербальні тести-опитувальники, які поділяють за направленістю суб'єктивної оцінки на себе (за методиками Г.Айзенка, А.Ассінгера, А.Басс і А.Дарки, В.В.Бойко, Т.Лірі, Л.Морріс, Дж.Олджем та ін.) або на інших (за методиками А.А.Романова, Е.Г.Ейдемільер, В.В.Юстицька, А.Я.Варга, В.В.Століна, Е.В.Гребенкіна, Г.П.Лаврентева, Т.М.Титаренко та ін.), до другої групи методик включають систематизовані або несистематизовані методи спостереження (методи І.А.Фурманова, Д.Скота, М.М.Семаго, Н.Я.Семаго, М.Алворд, П.Бейкер та ін.).

Особливості неусвідомленої агресії визначають за допомогою проективних методик які поділяють у відповідності до використаного методу дослідження на імпресивні, інтерпретаційні та експресивні (Р.Бернс, Б.Брайклін, Е.Вангер, Дж.Бук, М.З.Друзкевич, С.Кауфман, М.Люшер, З.Піотровський, С.Розенцвейнг, Н.Г.Хітрова).

На основі аналізу наукових джерел нами було визначено, що більшість психодіагностичного матеріалу особливо для дослідження усвідомленої агресії, розроблено для підлітків, юнаків та дорослих, тоді як для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку їх сформовано недостатньо, або якщо вони існують то не завжди відповідають віковим особливостям дітей.

Для дослідження неусвідомленої агресії використовувались проективні малюнкові методики при використанні яких виникали труднощі пов'язані з тим, що діти не вмівали малювати, або занадто критично ставились до якості власного малюнку і, як результат, відмовлялась виконувати завдання.

Виділені недоліки, наштовхнули нас на створення нової "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" модифікованої методики, яка направлена на вивчення по різному спрямованої агресії у дитини: "Я у сім'ї", "Я у соціумі" і "Я-Особистість".

Нами також було здійснено систематизацію видів агресивних реакцій. В основу систематизації було покладено дослідження А. Романова, С. Розенцвейга І. Фурманова А. Басс, А. Даркі. Зокрема, нами було виділено три види агресії: **саморегулюючу**, **скриту**, і **поведінкову**. Також визначено, що самокритичний вид агресії може включати у себе контролюючий та змагальний підвиди агресії, у свою чергу, скритий вид агресії ми поділили на захисний та депресивний підвиди, а поведінковий - на демонстративний та фізичний підвиди агресії.

Розроблена методика включає дві частини. У першій, за допомогою роботи з ситуативними ілюстраціями ми визначали неусвідомлений рівень агресії, виділяли її види (саморегулюючий, скритий, поведінковий) та підвиди (контролюючий, змагальний, захисний, депресивний, демонстративний та фізичний) у дітей молодшого шкільного віку з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком. У другій, за допомогою шести фруструючих запитань, та методу спостереження у процесі виконання завдань, у тієї ж категорії учнів, досліджували усвідомлений рівень агресії.

На основі апробації, таких методик як "Неіснуюча тварина" (М.З. Друзкевич), "Кінетичний малюнок сім'ї" (Р. Бернса, С. Кауфман), "Малюнок мого класу" (М.З. Друзкевич, Р. Бернса, С. Кауфман, М. Люшера) та "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" модифікованої методики у загальноосвітніх школах з дітьми молодшого шкільного віку з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком (ФНМ, ФФНМ, НЗНМ), нами було зроблено поглиблений аналіз результатів дослідження, у процесі якого ми виділили низькі середні та високі показники, які визначали рівень агресії за трьома групами молодших школярів (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Співвідношення дітей (у %) відповідно до рівня сформованості у них мовлення та особливостей рівня прояву їхньої неусвідомленої агресії за її видами та підвидами

Рівень агресії	Мовленнєвий розвиток	Саморегулююча				Скрита				Поведінкова				Всього за середніми показниками у межах категорій мовленнєвого розвитку (у балах)
		контрольована		змагальна		захисна		депресивна		демонстративна		фізична		
		к-сть дітей (у %)	серед. показн. (у балах)	к-сть дітей (у %)	серед. показн. (у балах)	к-сть дітей (у %)	серед. показн. (у балах)	к-сть дітей (у %)	серед. показн. (у балах)	к-сть дітей (у %)	серед. показн. (у балах)	к-сть дітей (у %)	серед. показн. (у балах)	
I група дітей (6%)	Діти з норм. мов.	5	1	5	0,4	5	0,5	5	0,2	5	0,5	4	0,3	2,9
	ФНМ	1	0,03	1	0,1	1	0,3	1	0,2	1	0,2	1	0,1	0,9
	Всього за сер. показниками		1		0,5		1		0,4		1		0,4	4
	Всього дітей у %	6		6		6		6		6		5		
II група дітей (67%)	Діти з норм. мов.	49	9	49	9	49	9	47	5	49	9	48	5	46
	ФНМ	9	7	9	7	9	7	9	7	9	8	9	6	42
	ФФНМ	6	8	6	8	6	8	6	4	6	8	6	3	39
	НЗНМ	3	3	3	4	3	5	3	3	3	5	3	3	23
	Всього за сер. показниками		27		28		29		19		30		17	150
	Всього дітей у %	67		67		67		65		67		66		
III група дітей (27%)	Діти з норм. мов.	14	4	14	5	14	3	14	3	14	4	14	3	22
	ФНМ	5	7	5	7	5	6	5	5	5	7	5	4	36
	ФФНМ	4	8	4	8	4	7	4	5	4	7	4	5	40
	НЗНМ	4	10	4	13	4	12	4	10	4	13	4	12	70
	Всього за	29		32		28		23		31		24		168

	сер. показниками													
	Всього дітей у %	27		27		27		27		27		27		
Разом:		100	57	100	62	100	58	98	42	100	62	98	41	322

Найменшу середньоарифметичну кількість балів, у межах категорій, за усіма методиками (4 бала) набрала перша група дітей (6%), яка складалась із учнів з нормальним мовленням (5%) та ФНМ (1%). Середні показники (150 балів) у дослідженні представляла найбільша за кількістю дітей - друга група учнів (67%), у склад якої входили молодші школярі з нормальним мовленнєвим розвитком (49%), та діти з ПМР (18%) з них: ФНМ (9%), ФФНМ (6%) та НЗНМ (3%). І третю групу з найвищими показниками (168 балів) визначала четверта частина усіх учнів (27%), у яку входили діти з нормальним мовленням (14%), ФНМ (5%), ФФНМ (4%), та НЗНМ (4%).

Виділена нами загальна середньо арифметична величина в межах категорій, дозволила розкрити динаміку зросту видів та підвидів агресії за її рівнями у молодших школярів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком.

Так, наприклад у дітей першої групи (6%) середні показники підвидів агресії, особливо контролюючого (1 бал), захисного (1 бал), демонстративного (1 бал) не перевищували 1-го балу, а змагальний (0,5 балів), депресивний (0,4 балів) та фізичний (0,4 балів) знаходилися на середніх позиціях визначеного нами рівня агресії. Це розкриває молодших школярів як спокійних, врівноважених, дисциплінованих. Які вміють адекватно оцінити свої можливості при вирішенні будь-яких конфліктних ситуацій, або взагалі намагаються не доводити спілкування з оточуючими до суперечки. Таких дітей поважають у колективі однолітків, та обожнюють у сім'ї.

У молодших школярів другої групи (67%) загальні середні показники займають позицію від 17 до 30 балів. Найвищими, у послідовній прогресії, являються контролюючий (27 бал), змагальний (28 балів), захисний (29 бал) та демонстративний (30 бал) підвиди агресії, і більш заниженими показниками відрізняються депресивний (19 балів) та фізичний (17 балів). Діти даної групи характеризуються своєю енергійністю, динамічною змінністю у активації дій. Вони прагнуть здобувати високих результатів улюбій сфері діяльності, не звертаючи уваги на думку інших людей. Виявляють здатність знаходити рішення у складних ситуаціях, але роблять це інтуїтивно, або за заученим зразком який спостерігали вдома. У суспільстві від оточуючих жадають безумовного визнання, тому болісно сприймають покарання та критику у свою адресу. Не задоволеність свого положення у соціумі спричиняє у них важкі переживання які проявляються у завищеній тривожності та замкнутості. Невміння вчасно оцінити конфліктну ситуацію може призвести до неконструктивних методів її вирішення.

Учні третьої групи (27%), відрізнялись від двох попередніх, завищеними показниками у змагальному (32 бала) та демонстративному (31 бал) підвидах агресії. Другу позицію, за даним рівнем, займали контролюючий (29 балів) та захисний (28 балів), останню – депресивний (23 балів) та фізичний (24 балів) підвиди. Такий розподіл показників характеризував молодших школярів як через мірно активних, некерованих у поведінці, їх агресія може виступає у вигляді форми захисту, тому спостерігається підвищений рівень тривожності, агресивності, з переважанням неадекватної самооцінки та відсутності орієнтації на соціальні норми.

Ми також розглянули рівень прояву агресії за її підвидами у різних категорій дітей. Такий розподіл дозволив побачити які підвиди агресії є переважаючі у виділених нами трьох групах молодших школярів.

У I групу дітей (6%) низьким рівнем агресії, входили учні з нормальним мовленнєвим розвитком (5%) та ФНМ (1%), які за загальними показниками досліджень набрали найменшу кількість балів.

У молодших школярів без мовленнєвих (5%) вад контролюючий підвид агресії (1 бал) є найбільшим показником, який характеризує у них вміння об'єктивно оцінювати свій емоційний стан, логічно без застосування авторитетних позицій та демонстрації своєї значимості (змагальний підвид агресії - 0,4 бала, демонстративний підвид агресії - 0,5 балів, фізичний підвид агресії - 0,3 бала) вирішувати конфліктні ситуації. Але іноді їм заважають завищені почуття справедливості. Вони намагаються постійно когось змінити, і якщо це в них не виходить, можуть розчаровуватися у людях, але до депресивного стану (0,2 бала) це не доходить.

В учнів з ФНМ (1%), переважає захисний підвид агресії (0,3 бала), на другому місці виступають депресивний (0,2 бала) та демонстративний (0,2 бала) підвиди. Діти даної категорії характеризуються завищеним рівнем тривожності, низькою активністю та енергійністю. Вони бояться брати на себе відповідальність за будь яку діяльність, приймати рішення. Їм краще спостерігати за оточуючими зі сторони (змагальний підвид агресії - 0,1 бал). Намагаються не в'язуватися у суперечки що виникають серед однолітків, тримаються осторонь (фізичний підвид агресії - 0,1 бал). Їх контрольований підвид агресії (0,03) виступає на саме останнє місце, можливо саме домінування почуттів тривожності, не дає таким дітям повноцінно розкритись.

II група молодших школярів (67%) з середнім рівнем агресії, включає учнів з нормальним мовленнєвим

розвитком (49%), а також з ПМР (18%), з них діти ФНМ (9%), ФФНМ (6%) та НЗНМ (3%).

Учні з нормальним мовленнєвим розвитком (47%) за середніми показниками у межах категорії набирають однакову кількість балів за контрольованим (9 балів), змагальним (9 балів), захисним (9 балів) та демонстративним (9 балів) підвидами агресії. Це визначає в них високий рівень активності, прагнення до виконання завдань будь-якої складності. Їм подобається лідируючі позиції у колективі, тому від оточуючих жадають безумовного визнання. Їх завищена самооцінка не дає адекватно оцінити критичні ситуації у які вони за часто потрапляють, тому при їх вирішенні можуть застосовувати вербальну агресію: ображаючи словами, плітками та погрозами тих з ким сваряться. Можуть використовувати у своїх непорозуміннях також, і фізичну силу (5 балів), але яка буде виступати у формі самозахисту. Також такі діти болісно сприймають у свою адресу критику та покарання, тому їм притаманні почуття образливості, недовірливості та злопам'ятності (депресивний підвид агресії 5 балів).

У молодших школярів з ФНМ (9%) переважає демонстративний підвид агресії (8 балів), другу позицію з однаковими середніми показниками займають контролюючий (7 балів), змагальний (7 балів), захисний (7 балів) та депресивний (7 балів) підвиди агресії. Щільна присутність таких форм агресії характеризує у дітей їх внутрішній конфлікт. Який виходить з того, що вони прагнуть отримати визнання зі сторони оточуючих любими шляхами (фізичний підвид агресії - 6 балів), і тому часто наштовхується на непорозуміння, що приводить їх до незадоволеності, спустошеності, заниженої самооцінки та тривожності.

Діти з ФФНМ (6%) набирають переважну кількість балів за середніми показниками у контрольованому (8 балів), змагальному (8 балів), захисному (8 балів), демонстративному (8 балів) підвидах агресії. Вони прагнуть до активних дій, але не вміють правильно розподілити свої сили, тому часто переживають невдачі, які важко переживають. Свій емоційний стан не достатньо розуміють та не пояснюють. Не люблять прислухатися до думки оточуючих людей, однолітків, їх мовленнєвий дефект визиває почуття сорому через що характерна невпевненість у собі, недовіра до оточуючих людей (депресивний підвид агресії - 4 бала). Фізичну агресію (фізичний підвид агресії - 4 бала) можуть використовувати у ситуаціях емоціональної безвихідності у виді самозахисту.

В учнів з НЗНМ (3%) ведучими середніми показниками визначались захисний (5 балів) та демонстративний (5 балів) підвиди агресії. Другу позицію займав змагальний (4 бала), і третю – з однаковими балами контролюючий (3 бала), депресивний (3 бала) та фізичний (3 бала) підвиди агресії. Діти даної категорії енергійні, активні, прагнуть до визнання, але не вміючи оцінити свої можливості не можуть довести почату справу до її логічного завершення. Тому часто переживають та засмучуються, не задоволені своїм положенням у соціумі. Їх емоції характеризуються нестабільністю, багато разів змінюються протягом дня.

У III-ю групу дітей (27%) з високим рівнем агресії, входять учні з нормальним мовленнєвим розвитком (14%) та з ПМР (9%) з них молодші школярі з ФНМ (5%), ФФНМ (4%) і НЗНМ (4%).

Діти з нормальним мовленням (14%) розкривають свою енергійність у суперництві та змаганнях на визнання (змагальний підвид агресії - 5 балів). Якщо поставлена ними мета не досягається, то можуть відчувати незадоволеність собою (депресивний підвид агресії – 3 бала), або заздрість до більш успішних людей (захисний підвид агресії – 3 бала). Вони справно управляють своїми емоціями, тоді коли їм це потрібно. Полюбляють демонструвати свою популярність (демонстративний підвид агресії – 4 бала) використовуючи позиції авторитетної влади (фізичний підвид агресії – 3 бала) над іншими.

Молодші школярі з ФНМ (5%) за середніми показниками переважну кількість балів набирають у контролюючому (7 балів), змагальному (7 балів) та демонстративному (7 балів) підвидах агресії. Діти намагаються звернути увагу на них оточуючих їх людей, навидь таким деструктивним способом як агресія. Отримуючи негативні відгуки на свою поведінку, або критику за неправильне виконання будь якої діяльності, можуть входити у стан замкненості, недовірливості. Їх агресія може приймати вигляд опору або захищеності, що призводить до підвищеного рівня тривожності, заниженості своєї значимості, низької самооцінки (захисний підвид агресії – 6 балів, депресивний підвид агресії – 5 балів). У моменти роздратованості можуть використовувати фізичну силу, ламаючи або б'ючи все, що попадає їм під руку.

Учні з ФФНМ (4%) зовнішні показують, що готові до активних дій (змагальний підвид агресії - 8 балів), але їх внутрішній стан залишається у постійній боротьбі між їх потребами та можливостями. Тому емоційність таких дітей не стабільна, часто лавірує з однаковим проявом від позитивного настрою до негативного на протязі всього дня (контролюючий підвид агресії – 8 балів). Вони прагнуть досягати великих результатів (демонстративний підвид агресії - 7 балів), але невдачі які їх спіткали у минулому, на довгий час залишають у стані невпевненості, тривожності, несміливості у прийнятті рішень (захисний підвид агресії - 7 балів). Не вміючи вирішувати суперечності за допомогою спілкування, переходять у фазу роздратування, яка може виражатися у вербальних ображеннях та фізичних нанесень шкоди як оточуючим (речам, людям, тваринам) так і собі (фізичний підвид агресії – 5 балів).

Молодші школярі з НЗНМ (4%) у третій групі дітей за середніми показниками, набрали найвищу кількість балів за змагальним та демонстративним підвидами агресії (по 13 балів кожний), що характеризує їх завищену енергійність якою вони нездатні управляти (контролюючий підвид агресії - 10 балів). Їх завищена оцінка про свої можливості часто сприймається оточуючими їх людьми, що визиває опротестування з їх сторони яке проявляється у різних формах агресивної поведінки (фізичний підвид агресії – 10 балів). Не визнання таких учнів суспільством призводить до їх ізольованості, замкнутості, скритості (депресивний підвид агресії 12 балів). Їм також, притаманні почуття заздрості, злості, ненависті до більш популярних та яскравих особистостей (захисний підвид агресії – 12 балів). Емоції у такої категорії дітей характеризуються нестійкістю, можуть змінюватись протягом дня, з домінуванням поганого настрою, який проявляється у плаксивості, капризності, роздратованості, невірноваженості.

Отже, аналіз експериментальних матеріалів дозволив визначити, що у дітей молодшого шкільного віку з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком, які за аналізом результатів дослідження розподілились у II-гу та III-ю групи, на фоні решти підвидів неусвідомленої агресії, значно переважали змагальний та демонстративний підвиди агресії, що розкривали у школярів їх активність та енергійність у любых сферах діяльності. Але, невміння правильно оцінити критичну ситуацію, як правило призводило їх до неадекватної або неурегульованої поведінки, з прогнозованими наслідками. Що у подальшому, могло призвести їх до глибокої замкнутості або недовірливості до оточуючих їх людей, що саме і розкриває захисний підвид агресії який займає другу позицію у дітей цих груп. Тоді як в учнів I-ї групи лідирував – контролюючий підвид агресії, що характеризував у них емоційну стабільність, врівноваженість, обдуманість власних дій. Друге місце займав захисний підвид агресії, який говорить про те, що діти даної категорії також схильні до різного роду переживають власних невдач, але це вже залежить від рівня їх усвідомлення тієї чи іншої проблеми.

УДК 159.922.76

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНО-ТРУДОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ПІДЛІТКІВ

Бистрова Ю.О.

кандидат психологічних наук, доцент

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті наведені теоретичні положення з проблеми професійно-трудової соціалізації розумово відсталих підлітків, наведені результати дослідження з виявлення особливостей професійного самовизначення випускників допоміжних шкіл.

В статье освещены теоретические положения проблемы профессионально-трудова социализации умственно отсталых подростков, представлены результаты исследования особенностей профессионального самоопределения выпускников вспомогательных школ.

Theoretical positions of problem of professional and labour socialization mentally of backward teenagers are lighted up in the article, the results of research of features of professional self-determination of graduating students of the special schools are given.

Ключові слова: особистість розумово відсталого підлітка, самовизначення професійне, професійна спрямованість, профорієнтаційна робота, схильність, здібність, інтереси.

Ключевые слова: личность умственно отсталого подростка, самоопределение профессиональное, профессиональная направленность, профориентационная работа, склонность, способность, интересы.

Keywords: personality mentally backward teenager, self-determination is professional, professional orientation, vocational orientation work, inclination, ability, interests.

Протягом останніх десятиріч зацікавленість науковців у дослідженні проблеми професійно-трудова соціалізації помітно зростає (І.Д.Бех, В.І.Бондар, А.М.Висоцька, Г.М.Дульнев, І.Г.Єрьоменко, В.Ю.Карвяліс, С.Ю.Конопляста, А.А.Корнієнко, С.Д.Максименко, Г.М.Мерсіянова, В.М.Синьов, О.П.Хохліна, А.Г.Шевцов та ін.). У спеціальної педагогіці розглядалися питання корекційної спрямованості трудового навчання як складові частини педагогічного процесу, соціально-трудова адаптації випускників (В.І.Бондар, Л.С.Білевич, А.М.Висоцька, О.М.Граборов, Г.М.Дульнев, В.Ю.Карвяліс, С.Ю.Конопляста, Г.М.Мерсіянова, С.Л.Мирський, А.І.Раку, В.М.Синьов, О.П.Хохліна та ін.). Дослідження окремих учених (І.Д.Бех, А.А.Корнієнко, С.Д.Максименко, Ж.И.Намазбаева, Б.І.Пінський, О.П.Хохліна, Ж.І.Шиф) присвячені проблемам психології особистості, її проявам у трудовій діяльності, вивченню особливостей формування трудових умінь і навичок у осіб з психофізичними